

**Fatih Özek (2014), Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler,
Akçağ Yayınları, Ankara, 286 s.,
ISBN: 978-605-605-152-8**

Orhan Baldane*

Akçağ Yayınları tarafından 2014 yılında ilk baskısı yapılan *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler* adlı eser, *Giriş* (s. 21-69) - *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler ve Ünlülerle İlgili Ses Olayları* (s. 70-247) - *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları* (s. 248-266) şeklinde üç ana bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerin haricinde çalışma boyunca ortaya konulan bilgilerin topluca değerlendirildiği *Sonuç* (s. 267-273) bölümü de mevcuttur.

Çalışmanın *Ön Söz* kısmında verilen bilgilerden bu eserin ortaya konuluş sebebini öğrenmekteyiz. Tarihî Türk lehçelerinin ünlülerinin birçok çalışmada farklı yönlerden değerlendirildiğini, ancak bütün ünlüleri derinlemesine ele alan müstakil bir eser bulunmadığını belirten yazar; yaptığı çalışmanın alandaki bu boşluğu doldurmaya yönelik olduğunu belirtmektedir.

İncelemenin ilk kısmını oluşturan *Giriş* bölümü, *Tarihî Türk Lehçeleri* (s. 21-31) ve *Sesbilim* (s. 31-69) başlıklı iki alt bölümden oluşmaktadır. İlk alt başlıkta Türk dili tarihi ile ilgili verilen özet bilgilerin ardından tarihî Türk lehçeleri teriminin kapsadığı dönemler ve bu dönemlerin karakteristik özelliklerine değinilmiştir. Burada yer alan açıklamalara göre; Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemleri tarihî Türk lehçeleri olarak kabul edilmektedir. Bir başka deyişle, Türk yazı dili tarihini Eski - Orta - Yeni olmak üzere üç ana bölüme ayıran tasnifin ilk iki devrini oluşturan dönemler bu çalışmada tarihî Türk lehçeleri olarak değerlendirilmiştir.

Giriş bölümününün *Sesbilim* başlığını taşıyan ikinci alt bölümünde ilk olarak ses kavramına geniş bir yer ayrılmıştır. Bu kısımda sesin fiziksel özellikleri ile ses ve gürültü arasındaki farklılara değinilmiştir. Ayrıca insan sesinin; *soluk verme*, *seslenme* ve *boğumlanma* şeklinde üç aşamada meydana gelen oluşumu hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bunun yanı sıra bu kısımda, çalışmanın da esasını oluşturan sesin gramerdeki yeri ile ilgili temel bilgiler yer almaktadır. Muharrem Ergin, Haydar Ediskun, Fuat Bozkurt, Tahir Nejat Gencan, Nevin

* Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / TÜRKİYE, orhanbaldane@gazi.edu.tr

Selen, Necip Üçok, Muzaffer Tansu, Tahsin Banguoğlu ve Volkan Coşkun tarafından yapılmış olan ses tanımları tek tek verildikten sonra tüm dünya dillerinde seslerin *ünlü - ünsüz* olmak üzere iki ana kategoriye ayrılabilmesi belirtilmiştir. Bunun ardından, çalışma konusu olan ünlülerle ilgili belli başlı gramerlerde verilen tanımlar zikredilerek aşağı yukarı bütün tanımların ünlülerle ünsüzler arasındaki farkın çoğunlukla boğumlanma biçiminden kaynaklandığı hususunda birleştikleri de yazar tarafından ifade edilmiştir.

Ünlülerin dünya dillerindeki ve Türkçedeki durumları, *Sesbilim* başlığı altında ele alınan diğer hususlardandır. Dünya dillerinde ünlülerin; *ağız ünlüleri*, *geniz ünlüleri*, *kayan ünlüler* ve *yarı ünlüler* olmak üzere dört grupta değerlendirildiğini belirten yazar, bu ünlü grupları ile ilgili kısa bilgiler de vermektedir. Devamında, Türkçedeki ünlüler ile ilgili değerlendirmelere geçilmektedir. Bu kısımda sesbirimlerin ilk şekillerinin tespiti ve bu sesbirimlerin gelişim süreçleri ile ilgili J. Grunzel, A. N. Baskakov, J. Van Ginneken, J. Krámsky, M. A. Çerkasskiy ve M. Mollova tarafından ortaya atılmış görüşlerin kabul görmüş veya halen tartışılmakta olan taraflarına değinen yazar; W. Radloff, A. von Gabain ve Louis Bazin'in Türkçenin ünlüleriyle ilgili görüşlerinden de yola çıkarak genel Türkçenin ünlülerinde ikili karşıtlığın belirleyici rol oynadığının altını çizmektedir.

Bu değerlendirmelerin ardından Türkçedeki ünlülerin niteliklerine göre *ağız ünlüleri*, *kayan ünlüler* ve *yarı ünlüler* olmak üzere üçe ayrılabilmesini belirten yazar, bu grupların içinde ağız ünlülerinin önemini vurgulamaktadır. Çünkü, Türkçenin temel ünlüleri açık, berrak ağız ünlüleridir. Bu açıklamalarla birlikte Türkçenin ağız ünlüleri; *ağız kanalının açıklığı*, *dilin durumu* ve *du-dakların durumu* ölçütlerine göre değerlendirilmiş, bunun yanı sıra her ölçütün altında ünlülerin tarihi ve çağdaş lehçelerindeki görünümünü de ele alınmıştır.

Bu kısımda kapalı e (è) meselesi üzerinde yapılmış olan tartışmalara geniş bir yer ayrılmıştır. Yazar, Thomsen'den Emine Yılmaz'a kadar bu konu ile ilgili bugüne kadar ortaya konulmuş olan belli başlı görüşlere yer verip değerlendirdikten sonra /è/ ünlüsünün bu çalışmada bir alt fonem olarak kabul edildiğini belirtmektedir.

Ünlülerin niceliklerine göre *uzun*, *kısa* ve *aşırı kısa* diye gruplanabileceğini ifade eden yazar, tarihi Türk lehçeleri için uzun ve kısa ünlü karşıtlığının esas alınacağını söylemektedir. Yine bu kısımda Türkçenin tartışmalı konularından olan birincil uzun ünlülerin varlığı meselesiyle ilgili önemli görüşlere yer verilmiş ve ağız ünlüleriyle ilgili bahis sonlandırılmıştır. Bundan sonra ise kayan ünlüler ve yarı ünlüler ile ilgili değerlendirmelerin yer aldığı kısım gelmektedir. Burada, çağdaş lehçelerden Yakut Türkçesi ve Türkmen Türkçesi, tarihi lehçelerden de Ana Çuvaşça ve Volga Bulgarcası üzerinden kayan ünlülerle ilgili bilgiler ve örnekler verilmiştir. Yarı ünlü başlığı altında da konuyla ilgili görüşler zikredildikten sonra Türkçe için /y/ ünsüzünün ve iki ünlü arasındaki /v/ ünsüzü-

nün yarı ünlü sesler olarak kabul edilebileceği ifade edilmiştir. Bu açıklamalarla birlikte *Giriş* başlıklı bölüm sona ermektedir.

Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler ve Ünlülerle İlgili Ses Olayları başlıklı ikinci bölüm, kendi içinde *Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzun Ünlülerle İlgili Ses Olayları* ve *Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları* olmak üzere iki alt başlığa ayrılmaktadır. İlk kısım başlıktan da anlaşılacağı üzere uzun ünlülerle ilgilidir ve burada ilk olarak uzun ünlülerin tarihî lehçelerdeki imlası meselesi üzerinde durulmuştur. Yazar, kullanılmış olan alfabelerden Köktürk, Mani, Uygur ve Arap alfabelerinin ünlü seslerin gösterimi bakımından yetersiz kaldıklarını örneklerle belirtmektedir. Bunların dışında kalan Brahmi alfabetesinin de Türkçenin ünlülerini gösterme hususunda tam anlamıyla yetkin olmadığı; ancak diğerlerine göre daha yeterli olduğu yine yazar tarafından ifade edilmektedir. Bununla birlikte Latin alfabesiyle yazılmış olan Codex Cumanicus'un Türkçenin ünlülerinin tespiti ve değerlendirilmesi bakımından son derece önemli bir metin olduğunun da üzerinde durulmuştur.

Bu bilgilerin ardından tarihî lehçelerde korunan uzun ünlülü kelimeler bahsine geçilmektedir. Burada verilen bilgilerden Harezmi ve Çağatay Türkçeleri dışında kalan diğer tarihî lehçelerin metinlerinde uzun ünlülü kelimelere rastlanıldığını öğrenmekteyiz. Bundan sonra ise sırasıyla /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /ē/, /ī/, /ō/, /ū/ ünlülerinin tarihî Türk lehçelerinde korundukları örnekler, kelimelerin Ana Altaycada tasarlanan şekilleriyle birlikte verilmektedir. Verilen uzun ünlülü örneklerin mukayesesi için ise günümüzde uzun ünlüleri yaşatmakta olan Yakut, Türkmen ve Halaç Türkçelerinden de yararlanılmıştır.

Tarihî lehçelerde uzun ünlülerle ilgili ses olaylarını kendi içinde ikiye ayıran yazar, ilk olarak uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş ses olayları üzerinde durmaktadır. Bunu ise Talat Tekin'in *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı çalışmasını temel alarak yapmaktadır. Talat Tekin'in verdiği listeye göre birincil uzun ünlüler; *ünsüz ötümlenmesi*, *ön seste y-, v-, h- türemesi*, *ünsüz ikizleşmesi*, *ünlü türemesi*, *ünsüz türemesi*, *ön damaksillaşma* ve *ünlü ikizleşmesi* olaylarına sebep olmaktadır. Yazar da bu listeyi göz önünde tutarak uzun ünlülerin sebep olduğu ses olaylarını tarihî lehçelerden kaydetmiş olduğu uzun ünlülü kelimeler üzerinden göstermektedir. Adı geçen ses olaylarının içinden ön damaksillaşmaya şüpheli bakan yazar, bu olayın sadece uzun ünlülerin kısalmasıyla alakalı olmayacağını belirtmektedir. Çünkü bu olay, genellikle /y/, /ş/, /ç/, /s/ ve /t/ ünsüzlerinin eşliğinde gerçekleşmektedir. Bu yüzden de yazar; uzun ünlülerin, olayı gerçekleştiren asıl faktör olduğu konusundaki tereddütlerini ortaya koymaktadır.

Uzun ünlülerle ilgili ses olayları bahsinde ikinci olarak tarihî lehçelerde uzun ünlülü kelimelerde görülen ses olayları üzerinde durulmaktadır. Bu kısımda uzun ünlülü kelimelerde görülen; fakat bu kelimelerdeki seslerin özelliklerin-

den bağımsız olarak gelişen ses olayları ele alınmıştır. Tarihi lehçelerdeki uzun ünlü kelimesi; *uzun ünlülerin kısalması*, *art damaksıllaşma*, *ünlü düzleşmesi*, *ünlü daralması*, *ünlü genişlemesi* ve *ünlü yuvarlaklaşması* ses olayları yönünden ele alınmıştır.

Bu incelemelerden sonra, tarihi Türk lehçelerindeki uzun ünlülerle ilgili oldukça kapsamlı istatistiksel değerlendirmelerin bulunduğu kısım gelmektedir. Bu değerlendirmelerin ilkinde, uzun ünlünün her bir tarihi lehçe için ayrı ayrı olmak üzere *korunma*, *kısalma* ve *nöbetleşme* oranları verilmektedir. İkinci değerlendirmede, uzun ünlünün ses olayları sonucunda hangi ünlülere değiştiği yine her tarihi lehçe için oranlanarak verilmiştir. Son değerlendirmede ise, ele alınan ünlünün tüm tarihi lehçelerdeki değişimi ve oranları toplu olarak bir tabloda gösterilmiştir. Bu değerlendirmeler her uzun ünlü için yapıldıktan sonra ilk hece dışındaki birincil uzun ünlüler hakkında bir kısım gelmektedir. Burada da sayıları çok az olan kelimeler üzerinden ilk hece dışındaki uzun ünlüler örnekendirilmiştir. Eserde verilen bilgilere göre ilk hece dışındaki uzun ünlüler, tarihi lehçelerde tamamen kısalmıştır. Böylece, eserde uzun ünlülerle ilgili değerlendirmelere ayrılmış olan kısım son bulmaktadır.

Tarihi Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları başlıklı kısımda normal süreli ünlüler sırasıyla ilk hecede ve ilk hece dışında bulunma durumlarına göre ele alınmaktadır. Her ünlüyle ilgili başlıkta ilk olarak ele alınan ünlünün nitelikleri ve o ünlüyle ilgili farklı araştırmacılarca yapılmış belli başlı değerlendirmelere yer verilmektedir. Ardından ise ünlülerin yaşamış oldukları ses değişimleri ele alınmıştır. Yazar, bu kısımlarda ses olayına sebep olan birden fazla durum tespit ettiği takdirde her birini ayrı başlıklar altında değerlendirmektedir. Örneğin, ilk hecedeki /a/ ünlüsünün geçirmiş olduğu yuvarlaklaşma (*a > o*) hadisesi “*Dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmuş yuvarlaklaşmalar*”, “*Yuvarlak ünsüzlerin etkisiyle (gerileyici benzeşme)*”, “*Sebebi tespit edilemeyen yuvarlaklaşmalar*” başlıkları altında ayrı ayrı incelenmiştir. Normal süreli ünlülerin incelenmesi esnasında da yine her ünlüyle ilgili değerlendirmelerin ardından istatistiksel veriler ortaya konulmuştur.

Eserin *Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları* başlıklı üçüncü ana bölümünde ilk olarak Türkçenin ünlü uyumları olan *kalınlık - incelik uyumu* ve *düzlük - yuvarlaklık uyumu* hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra, her tarihi lehçe bu uyumlara göre değerlendirilmiştir. Uyumun yoğun olarak ya da nadiren bozuk olduğu lehçelerde ise uyum bozukluğu kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Burada verilen bilgiler doğrultusunda ise tarihi lehçelerde kalınlık - incelik uyumunun düzlük - yuvarlaklık uyumuna göre daha sağlam olduğunu anlamaktayız.

Sonuç bölümünde, çalışma boyunca ortaya konulan değerlendirmeler 10 madde halinde özetlenmiştir. Bunlardan sekizinci madde, yedi alt maddeye sa-

hiptir ve bu alt maddelerde her tarihî lehçenin ünlüler bakımından öne çıkan özellikleri verilmektedir. 10 maddelik değerlendirmenin ardından ise uzun ünlüler ve normal süreli ünlüler ile ilgili yapılmış olan değerlendirmelerin tümünü bir arada gösteren üç tablo verilmiştir. Bu tablolardan ilki uzun ünlülerle, ikincisi ilk hecedeki normal süreli ünlülerle, üçüncüsü ise ilk hece dışında bulunan normal süreli ünlülerle ilgilidir. Bu tablolarla birlikte eserin inceleme kısmı da sona ermektedir.

Tarihî Türk lehçeleri ifadesi, bugüne kadar yapılmış olan ilgili çalışmalar göz önünde tutulduğunda sınırları tam anlamıyla çizilememiş ve üzerinde anlaşmaya varılamamış bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde tarihî Türk lehçeleri tabiriyle kastedilenin Eski ve Orta Türkçe devirlerinin içinde yer alan lehçeler olduğunu belirtmiştik. Buna göre yazar; Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerini tarihî lehçeler şeklinde ele almıştır. Osmanlı Türkçesi ise esere dâhil edilmemiştir. Türk dilini Eski - Orta - Yeni olarak üçe ayıran tasnife göre Osmanlı Türkçesinin büyük bir bölümü Yeni Türkçe sınırlarının içine girmektedir. Osmanlı Türkçesi de bu sebepten dolayı çalışmanın kapsamı içinde düşünülmemiş olmalıdır. Ancak bu lehçe, ömrünü tamamlamış ve şu anda konuşuru olmayan bir lehçedir. Bu yüzden, Osmanlı Türkçesi de tarihî lehçe sınırları içerisinde değerlendirilebilirdi. Osmanlı Türkçesi gibi eser yönünden en zengin lehçelerden birinin bu çalışmaya dâhil edilmesi Türkçenin ünlüleriyle alakalı varılmış olan bazı yargıları ve ünlülerle ilgili tablolarda belirtilen oranları değiştirebilirdi. Örneğin, Osmanlı Türkçesinde 18. yüzyıldan itibaren daha sağlam bir görünüm arz etmeye başlayan küçük ünlü uyumunun ünlülerdeki yansımaları dönemin transkripsiyon metinleri de dikkate alınarak ortaya konabilirdi¹.

Dr. Fatih Özek tarafından hazırlanmış olan bu eser, ünlüler hakkında içerdiği derli toplu bilgiler ve oldukça detaylı veriler sunan işlevsel tabloları sayesinde hem tarihî Türk lehçeleri, hem de çağdaş Türk lehçeleri bağlamında bundan sonra yapılacak olan ilgili çalışmalara kaynaklık edecektir diye umuyoruz.

1 Bu durumla ilgili olarak A. Bican Ercilasun şunları ifade etmektedir: "Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır. *Başum, başuñ, başumuz, başuñuz; aldum, aldun, alduk, aldunuz; alur, aldurmak; başlu; gözsiz, gözi, gördi* gibi örnekler bütün bu tür çekimler için söz konusudur. Bu özellik 16. yüzyılda da devam eder. 16. yüzyılın sonlarında başlayan bir geçiş dönemiyle, 18. yüzyılda küçük ünlü uyumuna ulaşıldığı; yani *başum, başuñ, gözi, gördi* örneklerinin yerini *başım, başın, gözü, gördü* örneklerinin aldığı tahmin edilebilir." Bkz. Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 7. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009, s. 459.